

Αικατερίνη Μηλιώτη και Στέλλα Ντάσιου*

Γλώσσα και νόηση: Σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδους συνάφειας υπό αμφισβήτηση

Περίληψη: Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να αναλύσει κριτικά τη δεσμευτική σχέση μεταξύ νόησης και γλώσσας, αμφισβητώντας το γλωσσοκεντρικό μοντέλο. Στόχος του είναι να ερμηνεύσει διασταλτικά τη φύση της νόησης, να την εκτείνει πέρα από γλωσσικά όριά της και να υποστηρίξει ότι δεν είναι απαραίτητη η γλώσσα για να υπάρξει νόηση, κάτι που προϋποθέτει ο λειτουργισμός και η αναπαραστασιακή υπολογιστική θεωρία του νου (AYΘN). Αξιοποιώντας εμπειρικά δεδομένα από τη συμπεριφορά και τις γνωστικές ικανότητες κάποιων ζώων (π.χ. κορακοειδή, πρωτεύοντα, δελφίνια κ.α.), από κλινικές περιπτώσεις ανθρώπων με ατελή ή παντελώς απύσα γλωσσική ικανότητα και από την ανάλυση του νοητικού πειράματος του κινέζικου δωματίου, με ταυτόχρονη αναφορά σε φιλοσοφικές, επιστημονικές προσεγγίσεις και διεθνείς διακηρύξεις, στοιχειοθετείται η θέση ότι η γλώσσα δεν είναι ούτε αναγκαία ούτε επαρκής συνθήκη της νόησης. Εν κατακλείδι, το παρόν κεφάλαιο υποστηρίζει ότι η νόηση αποτελεί ένα σύνολο γνωσιακών ικανοτήτων που αναπτύχθηκαν πολύ νωρίτερα από την εμφάνιση της γλώσσας και, συνεπώς, το γλωσσικό κριτήριο είναι μεν σημαντικό, αλλά δεν είναι θεμελιώδες και αποκλειστικό στοιχείο της νόησης. Επιπλέον, αναδεικνύει ότι η παραδοχή της έλλειψης αιτιώδους συνάφειας μεταξύ τους συμβάλλει στην αποδόμηση ειδικτικών αντιλήψεων και στην ανάδειξη μιας νέας ηθικής θεώρησης για τη μεταχείριση των ζώων.

Λέξεις-κλειδιά: νόηση στα ζώα; γλώσσα των ζώων; αυτονομία νόησης; γλωσσοκεντρισμός; λειτουργισμός; αναπαραστασιακή και υπολογιστική θεωρία του νου; θεωρία του νου; πείραμα κινέζικου δωματίου; ειδισμός

* Η Αικατερίνη Μηλιώτη είναι απόφοιτη Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω, μέλος του ΔΣΠ, διαπιστευμένη από το Υπουργείο Δικαιοσύνης διαμεσολαβήτρια, τελειόφοιτη του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: kmilioti@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-9942-6020>. Η Στέλλα Ντάσιου είναι απόφοιτη Νομικής Σχολής ΔΠΘ, νομικός σύμβουλος, AC Accredited Coach, τελειόφοιτη του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: stellanta@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-5765-8464>.

1. Εισαγωγή

Η σχέση νόησης και γλώσσας αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη ζητήματα της γνωσιακής επιστήμης και της φιλοσοφίας του νου. Το θεωρητικό πλαίσιο του λειτουργισμού¹ και της αναπαραστασιακής υπολογιστικής θεωρίας του νου (ΑΥΘΝ)² υποστηρίζει αυτή τη σύνδεση (Νικολινάκος, 2004; Βοσνιάδου, 2004) θεωρώντας τη νόηση ως υπολογιστική επεξεργασία συμβόλων με προεξέχοντα ρόλο σ' αυτήν να διαδραματίζει η γλώσσα (Νικολινάκος, ό.π.).

Η θέση για τον ρόλο της γλώσσας στη νοητική διαδικασία, ενισχύθηκε ιστορικά από τον Descartes (1637/1976), τον Darwin (1859), τον Chomsky (1968 /2008) και τον Fodor (1975). Σχετικά με το γλωσσικό κριτήριο έχουν διατυπωθεί ισχυρές θέσεις, όπως του Wittgenstein (1953) που αμφισβητεί τη δυνατότητα σκέψης στα ζώα, πιο διαλλακτικές θέσεις, όπως του Carruthers (2003) και του Bermudez (2003) και άλλων φιλοσόφων, όπως του Dennett (1995), οι οποίοι θεωρούν μεν καθοριστικό αλλά όχι αναγκαίο τον ρόλο της γλώσσας, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για την αυτονομία της νόησης από το κριτήριο της γλώσσας.

Το παρόν κεφάλαιο τοποθετείται κριτικά στη δέσμευση της νόησης από τη γλώσσα και επιχειρεί να αναδείξει την αυτονομία της, ερμηνεύοντάς την κυρίως ως σύνολο γνωστικών ικανοτήτων που αναπτύχθηκαν εξελικτικά, ανεξάρτητα από τη γλωσσική ικανότητα. Σκοπός είναι η αναγνώριση της νόησης και σε άλλα μη ανθρώπινα όντα, καθώς και η αποδόμηση της ειδικτικής αντίληψης ότι η νόηση αποτελεί αποκλειστικά προνόμιο και ιδιότητα του ανθρώπου.

Προς απόδειξη της έλλειψης απόλυτης αιτιώδους συνάφειας, θα εξετάσουμε εμπειρικά παραδείγματα νόησης των ζώων που αποδεικνύουν την ικανότητά τους για επίλυση προβλημάτων (κορακοειδή, πρωτεύο-

¹ Ο όρος λειτουργισμός αναφέρεται στη θεωρία σύμφωνα με την οποία, η ανθρώπινη νόηση είναι μια υπολογιστική διαδικασία. Όπως τα υπολογιστικά συστήματα, έτσι και ο ανθρώπινος νους μπορεί να περιγραφεί σε λειτουργικό και φυσικό επίπεδο. Το λειτουργικό μπορεί να εννοηθεί όπως το λογισμικό (software) ενώ το φυσικό, όπως το υλισμικό (hardware). Για τον λειτουργισμό, το υλισμικό ενός οργανισμού δεν είναι τόσο σημαντικό για την ύπαρξη νοητικών καταστάσεων (Νικολινάκος, 2004; Kim, 1998/2005). Για τον λειτουργισμό και τις βασικές θεωρίες του νου, βλέπε περισσότερα στο Γούναρης (2026).

² Η Αναπαραστασιακή και Υπολογιστική Θεωρία του Νου (ΑΥΘΝ) υποστηρίζει ότι όλες οι γνωσιακές λειτουργίες είναι υπολογιστικοί χειρισμοί νοητικών αναπαραστάσεων. Στην ΑΥΘΝ κεντρικό ρόλο παίζει η αναλογία ανάμεσα στον ανθρώπινο νου και στον υπολογιστή (Βοσνιάδου, 2004; Kim, 1998/2005).

ντα), τη δυνατότητα επικοινωνίας (δελφίνια, ελέφαντες), την ύπαρξη ενσυναίσθησης και αλληλοβοήθειας (σκύλοι, μπονόμπο), την αναγνώριση και κατανόηση προθέσεων (κορακοειδή, χιμπατζήδες), την ύπαρξη μη γλωσσικών επικοινωνιακών συστημάτων (μέλισσες) και την ύπαρξη υποκειμενικής εμπειρίας και συνείδησης στα ζώα, που δείχνουν ότι η νόηση και οι νοητικές διαδικασίες είναι ανεξάρτητες από τη γλώσσα (Menzel, 1974; Boesch & Boesch, 1990; Donald, 1991/2018; Heinrich & Bugnyar, 2007; Macintyre, 1999/2013; Meijer, 2019/2022 κ.α).

Ταυτόχρονα, θα εστιάσουμε κλινικές μελέτες σε ανθρώπους που διαθέτουν νοητικές ικανότητες παρά την περιορισμένη γλωσσική ικανότητα ή ακόμα και την πλήρη απουσία γλώσσας (Κατή, 2012; Τάσιος, 2018; Παναγιωτίδης, 2023). Θα εμπλουτίσουμε την ανάλυσή μας με το νοητικό πείραμα του κινέζικου δωματίου του Searle (1980) και θα αναφερθούμε σε φιλοσοφικές θεωρίες (Hume, 1739/1985; Agamben, 2002/2021; Singer, 1975), επιστημονικές μελέτες (de Waal, 1999; Godfrey Smith, 2024) και διακηρύξεις, όπως του Cambridge για τη συνείδηση (2012) και την αντίστοιχη διακήρυξη της Νέας Υόρκης (2024), από τις οποίες αντλούμε άμεσα ή έμμεσα τα επιχειρήματά μας. Μέσα από αυτά τα παραδείγματα και θεωρίες θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η γλώσσα δεν είναι αναγκαία και επαρκής συνθήκη της νόησης και ότι η εξελικτική πορεία των γνωστικών ικανοτήτων υπερβαίνει τις γλωσσικές δυνατότητες.

2. Η αυτονομία της νόησης από τη γλώσσα: εμπειρικές και θεωρητικές προσεγγίσεις

2.1 Από την παραδοχή της γλώσσας ως προϋπόθεση της νόησης στον ειδισμό

Κατά τον λειτουργισμό, η γλώσσα είναι μέρος ενός ευρύτερου συστήματος από το οποίο εξαρτάται το περιεχόμενο των νοητικών καταστάσεων, που εστιάζει στις αιτιακές σχέσεις και στον τρόπο που συνδέονται είσοδοι (inputs) και οι έξοδοι (outputs). Οι νοητικές ανθρώπινες λειτουργίες είναι υπολογιστικές επεξεργασίες συμβόλων, οι οποίες είναι ενσωματωμένες σε κάποιο υλικό αντικείμενο, συγκεκριμένα στον εγκέφαλό μας, ενώ στον υπολογιστή στα διάφορα υλικά εξαρτήματά του (Νικολινάκος, 2004).

Αντίστοιχα, η ΑΥΘΝ πρεσβεύει ότι η γνώση αποτελεί υπολογιστικούς χειρισμούς νοητικών αναπαραστάσεων, με κεντρικό ρόλο να διαδρα-

ματίζει η αναλογία ανάμεσα στον ανθρώπινο νου, που πρέπει να θεωρηθεί ως ένα πρόγραμμα συμβολικών εντολών που λέει στον εγκέφαλο τι να κάνει, και στον υπολογιστή που αποτελείται από μια υλική βάση και ένα πρόγραμμα συμβολικών εντολών που καθοδηγεί τη λειτουργία του (Βοσνιάδου, 2004). Αυτή η αναλογία εγκεφάλου και υπολογιστή δε σημαίνει ότι ο άνθρωπος νους είναι ένας υπολογιστής, αλλά ότι υπολογιστής και εγκέφαλος είναι ικανοί να επεξεργάζονται πληροφορίες για μερικούς από τους ίδιους λόγους (Βοσνιάδου, ό.π.).

Σύμφωνα με τον λειτουργισμό ο νους είναι το αιτιακό ενδιάμεσο ανάμεσα σε μια είσοδο και μια έξοδο (Kim, 1998/2005). Η βασική αυτή παραδοχή εκκινεί από το κλασικό έργο του Turing (1950) συγκριμένα με το ερώτημά του αν μια μηχανή μπορεί να σκέπτεται. Ο Alan Turing εισάγει την περιφημη δοκιμασία σύμφωνα με την οποία, ένας κριτής (άνθρωπος) συνδέεται μέσω υπολογιστών με έναν άνθρωπο και έναν υπολογιστή - άπαντες σε φυσική απομόνωση - και κάνουντάς τους γραπτές ερωτήσεις προσπαθεί να ανακαλύψει την ταυτότητά τους. Αν, τελικά, ο κριτής δεν καταφέρει να διακρίνει ποιος είναι ο υπολογιστής και ποιος ο άνθρωπος, αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος και ο υπολογιστής είναι νοητικά ισοδύναμα συστήματα και συνεπώς οι υπολογιστικές μηχανές έχουν νοημοσύνη³ (Νικολινάκος, 2004). Δύο νοητικά συστήματα, όπως άνθρωπος και υπολογιστής, μπορούν να θεωρηθούν ισοδύναμα εάν με τις ίδιες εισόδους (ερωτήσεις) παράγουν ισοδύναμες εξόδους (απαντήσεις)⁴ επιδεικνύοντας έτσι αντιστοιχία συμπεριφοράς και αποτελέσματος.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την ΑΥΘΝ και τον λειτουργισμό, η νόηση, ως επεξεργασία εσωτερικών αναπαραστάσεων με υπολογιστικούς κανόνες, η γλώσσα, ως εξωτερική και εσωτερική μορφή αναπαραστάσεων, και η νοημοσύνη, ως η ικανότητα χειρισμού και οργάνωσης αναπαραστάσεων με βασικό στοιχείο τη γλώσσα, είναι αλληλένδετες⁵.

³ Ωστόσο, όπως έχει υποστηριχτεί από τους Gounaris & Kosteletos (2024: 16) δυο συστήματα που διαθέτουν νοημοσύνη δεν είναι απαραίτητο να διαθέτουν νόηση. Για τη διασάφηση των όρων νόηση και νοημοσύνη βλέπε Γούναρης (2026).

⁴ Αντίθετα, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, ο Searle (1980) με το νοητικό πείραμα του κινέζικου δωματίου προσπαθεί να αποδείξει ότι οι άνθρωποι δεν είναι μηχανές Turing, διότι ο χειρισμός συμβόλων σύμφωνα με κανόνες δεν αποδεικνύει κατανόηση και αντίστοιχα ένας υπολογιστής που χειρίζεται σύμβολα δεν κατανοεί τι κάνει και συνεπώς είναι αμφίβολο αν πραγματοποιεί νοητικές διαδικασίες (Νικολινάκος, 2004).

⁵ Η αναπαραστασιακή προσέγγιση της γνωσιακής επιστήμης θεωρεί τη νόηση ως εσωτερική υπολογιστική λειτουργία που εξαρτάται από αναπαραστάσεις, οι οποίες στη γενική τους μορφή θεωρείται ότι έχουν μια τυπική συμβολική δομή. Ωστόσο,

Προκειμένου να δώσουμε απάντηση στο ερώτημα, εάν η γλώσσα διαδραματίζει κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση της νόησης, είναι σκόπιμο να λάβουμε υπόψιν ότι πρόκειται για πολύμορφα φαινόμενα με διάφορες δυνατότητες αυτονόμησης, ταύτισης και διαπλοκής τους. Στις γνωσιοεπιστήμες υφίστανται οι εξής θέσεις για το ρόλο της γλώσσας στον νου: α) είναι ένα επικοινωνιακό όργανο που μεσολαβεί στη μεταβίβαση προϋπάρχουσων σκέψεων (επικοινωνιακή θεώρηση), β) δεν θεωρείται μόνο όργανο επικοινωνίας, αλλά και επέκτασης της δυνατότητας του νου (υπερεπικοινωνιακή θεώρηση), γ) η γλώσσα συντελεί στην αναδιαμόρφωση των δυνατοτήτων του νου μέσω συγκρότησής της σκέψης (γνωσιακή θεώρηση) (Κατή, 2012: 99).

Ορισμένοι στοχαστές, όπως ο Descartes (1637/1976), ο Darwin (1859), ο Chomsky (1968/2008) και ο Fodor (1975) υποστηρίζουν σθεναρά τη σύνδεση της γλώσσας με τη σκέψη. Ειδικότερα, ο Darwin υποστήριζε ότι η ομιλία (εσωτερική και εξωτερική) είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη σύνθετη σκέψη και ότι χάρη στην ομιλία ο άνθρωπος κατάφερε να αναπτύξει ανώτερες νοητικές λειτουργίες (Godfrey – Smith, 2016/2024) θεωρώντας ότι η γλώσσα είναι θεμελιώδης για τη νόηση επηρεάζοντας τον τρόπο που σκεπτόμαστε και ότι είναι η πιο χαρακτηριστική διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και στα ζώα, θέση που υποστηρίζει και ο Chomsky (1968/2008), ενώ μια μακριά φιλοσοφική παράδοση που εκκινεί από τον Descartes (Protopapadakis, 2012: 15ff), εισηγήθηκε το κριτήριο της γλώσσας σε μια προσπάθεια εξεύρεσης συμπεριφορικών κριτηρίων νοημοσύνης (Gounaris & Kosteletos, 2020).

Στο πλαίσιο της παραδοχής ότι η γλώσσα είναι προϋπόθεση της νόησης, είναι σκόπιμη η χαρτογράφηση των νοητικών ικανοτήτων των ζώων. Οι νοητικές διαφορές ανθρώπων και ζώων φαίνεται να επιτείνουν τον γνωσιακό ρόλο της γλώσσας ως ανθρώπινο προνόμιο. Οι νοητικές ικανότητες των ζώων φαίνεται να είναι ένα ζήτημα ποικίλων φιλοσοφικών αναφορών. Έτσι, υφίστανται οι θεωρητικές προσεγγίσεις όσων αποδέχονται την εξάρτηση της σκέψης και δη της απόδοσης νοήματος από τη γλώσσα, όπως, ο Wittgenstein (1953)⁶, εκείνων που υποστηρί-

υπάρχουν και μη αναπαραστασιακές προσεγγίσεις που θεωρούν τη νόηση ως μια δυναμική διαδικασία αλληλεξάρτησης του ενσώματου όντος με το περιβάλλον του, κάτι που δεν απαιτεί εσωτερικό χειρισμό συμβόλων (Gounaris, 2013). Με την ευρύτερη έννοια τους όμως οι αναπαραστάσεις είναι γενικότερες από την έννοια του συμβόλου. Βλέπε περισσότερα στο Γούναρης (2026).

⁶ Χαρακτηριστική είναι η ρήση του Wittgenstein σύμφωνα με την οποία «ακόμα κι αν ένα λιοντάρι θα μπορούσε να μιλήσει, δεν θα μπορούσαμε να το καταλάβουμε». Υπό αυτήν την έννοια ακόμα και αν εξέφραζε ακριβώς τις ίδιες λέξεις με τους ίδιους ήχους (όπως για παράδειγμα ένας παπαγάλος) αυτοί οι ήχοι για το λιοντάρι

ζουν την ΑΥΘΝ, αλλά αποδέχονται εν μέρει την εννοιακή σκέψη των ζώων, όπως ο Carruthers (2003),⁷ άλλων που ισχυρίζονται ότι τα ζώα έχουν αφαιρετική (αφηρημένη) σκέψη, όπως ο Bermudez (2003)⁸, και όσων θεωρούν καθοριστικό, αλλά όχι απόλυτο, το ρόλο της γλώσσας στη διαμόρφωση σκέψης αποδεχόμενοι όμως ένα είδος προγλωσσικής σκέψης, ή πρωτοσκέψης στα ζώα, όπως ο Dennett (1995)⁹.

Είναι σαφές ότι ο προσδιορισμός των γνωσιακών προεκτάσεων της επικοινωνίας των ζώων αυτών, δεν φαίνεται να είναι ένα εύκολο πεδίο, καθώς κι εκείνα είναι σε θέση να επιλύουν προβλήματα και να χαράζουν μεθόδους συμπεριφορών, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με την ανθρωποκεντρική προσέγγιση της αναγκαιότητας της γλώσσας για τη σκέψη.

Η αποδοχή της σύνδεσης νόησης-γλώσσας αυτόματα εξαιρεί όντα χωρίς γλωσσικές ικανότητες, αν και μπορεί να έχουν νοητικές λειτουργίες. Το κριτήριο της ανθρώπινης νοημοσύνης είναι πολύ αυστηρό (Νικολινάκος, 2004) και ανεπιεικές, αφού αποκλείει τη συμπεριλήψη όντων χωρίς γλώσσα, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο τον ειδικισμό με την έννοια της προκατάληψης – διάκρισης υπέρ των μελών του ίδιου είδους και εναντίον των μελών άλλων ειδών (Ryder, 2017), η οποία μπορεί να εκφραστεί όχι μόνο ως απλή διάκριση αλλά και ως καταπίεση, εκμετάλλευση ή αδικία¹⁰.

θα σήμαιναν κάτι εντελώς διαφορετικό απ' ότι για τον άνθρωπο. Οι σκέψεις και το νόημα της γλώσσας, σύμφωνα με τον Wittgenstein είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τον ανθρώπινο τρόπο ζωής που είναι κοινωνικός και κανονιστικός. Υπό αυτήν την έννοια αποκλείει τη δυνατότητα νόησης στα ζώα καθώς απουσιάζει από εκείνα το απαραίτητο κοινωνικό και γλωσσικό πλαίσιο. Συνεπώς, αν δεν υπάρχει γλώσσα δεν υπάρχει και ο συγκεκριμένος εννοιολογικό τύπος σκέψης. Ωστόσο δεν είναι λίγοι αυτοί που επικαλούνται τα «γλωσσικά παιχνίδια» του Wittgenstein για να υποστηρίξουν τη θέση ότι τα ζώα ενδέχεται να διαθέτουν κάποιο είδος γλώσσας, ενός ιδιότυπου γλωσσικού παιχνιδιού που αδυνατούμε να κατανοήσουμε (Παραγιουδάκη et al., 2026; Καβουριάρη & Γαλανοπούλου, 2026).

⁷ Ο Carruthers (2003) συγκεκριμένα, δεν αρνείται τη νόηση στα ζώα θεωρώντας ότι διαθέτουν εννοιολογικές παραστάσεις. Δεν αποδέχεται όμως, ότι διαθέτουν τη δυνατότητα να ενοποιήσουν τις πληροφορίες και τα αποτελέσματα από τις αυτόνομες γνωσιακές ενότητες του νου τους, όπως συμβαίνει στους ανθρώπους.

⁸ Πρόκειται για μια θέση η οποία υποστηρίζει ότι τα ζώα μπορούν να σκεφτούν εννοιακά και αφαιρετικά, και σε ορισμένες περιπτώσεις να κάνουν αιτιακούς συλλογισμούς, χωρίς να χρειάζονται γλώσσα.

⁹ Σύμφωνα με φιλοσοφικές θέσεις όπως του Dennett (1995) δεν αποκλείεται το ζώα να κάνουν σκέψεις, όμως επειδή δεν έχουν γλώσσα δεν μπορούν να έχουν το εύρος της σκέψης που έχουν οι άνθρωποι. Η εννοιακή σκέψη τους είναι «προγλωσσική» και περιορισμένη.

¹⁰ Τη χρήση του όρου «αδικία» κάνει ο Βρετανός ψυχολόγος Richard D. Ryder (2017) και αφορά την ηθική θεώρηση του πόνου και της ταλαιπωρίας των ζώων. Ο όρος, όμως, καθιερώθηκε από τον Αυστραλό φιλόσοφο ωφελμιστή Peter Singer

Στις επόμενες ενότητες θα αναδείξουμε την αυτονομία της νόησης σε σχέση με τη γλώσσα συστηματοποιώντας τα επιχειρήματά μας στις εξής κατηγορίες: επίλυση προβλημάτων, επικοινωνία, ενσυναίσθηση και αλληλοβοήθεια, αναγνώριση προθέσεων, μη γλωσσικά επικοινωνιακά συστήματα, υποκειμενική εμπειρία και συνείδηση.

2.2 Επίλυση προβλημάτων και «λογική» σκέψη στα ζώα

Σε μια προσπάθεια επαναδιαπραγμάτευσης της σχέσης νόησης – γλώσσας θα πρέπει να εξετάσουμε αν η επίλυση προβλημάτων από μη ανθρώπινα όντα αποτελεί απλώς εκδήλωση νοημοσύνης ή πραγματική νόηση. Αν δεχτούμε προσωρινά την ταύτιση νόησης και νοημοσύνης που επιχειρεί ο λειτουργισμός, τότε η «στρατηγική» συμπεριφορά των ζώων (επίλυση προβλημάτων, χρήση εργαλείων κ.α.), αποτελεί αδιαμφισβήτητο τεκμήριο νόησης, το οποίο είναι ανεξάρτητο από την ύπαρξη κάποιας γλωσσικής δομής (Singer, 2022).

Αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα του μαυροκόρακα. Οι ερευνητές Heinrich & Bugnyar (2007) πραγματοποίησαν πειράματα, προκειμένου να αποδείξουν ότι οι μαυροκόρακες διαθέτουν νοητικές ικανότητες και μπορούν να σκεφτούν εναλλακτικές λύσεις. Στο πλαίσιο της έρευνάς τους, τοποθέτησαν ένα τεμάχιο τροφής να κρέμεται από ένα μακρύ σχοινί κάτω από τη ράβδο που στέκονται οι μαυροκόρακες. Εκείνοι δεν επενέβησαν σε καμία φάση, απλά παρατηρούσαν τους κόρακες και τον τρόπο που τυχόν θα έβρισκαν για να φτάσουν στην τροφή τους, με πλήρη απουσία μηχανισμών ενθάρρυνσης. Ωστόσο, εκείνοι βρήκαν τη λύση: στάθηκαν ψηλά στη ράβδο, έσκυψαν λίγο, τράβηξαν το σχοινί, το πάτησαν γερά με τα νυχοπόδαρά τους, ξανάσκυψαν και ξαναμάζεψαν το σχοινί, ώσπου η τροφή να φτάσει στη ράβδο. Η διαδικασία διήρκεσε περίπου έξι λεπτά, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι κάποιοι μαυροκόρακες βρήκαν απευθείας τη λύση, απλά παρατηρώντας ακίνητοι για μισό λεπτό μόνο, χωρίς προηγούμενες απόπειρες (Γάσιος, 2018).

Οι μαυροκόρακες, λοιπόν, με πλήρη απουσία γλώσσας, αποδεικνύεται ότι είναι ικανοί για τη σειριακή επεξεργασία και τη λήψη υπολογιστικών αποφάσεων ως εκδήλωση της αυξημένης νοημοσύνης τους. Δεν εκτελούν μηχανικά έναν αλγόριθμο αλλά νοηματοδοτούν τις αιτιώδεις σχέσεις στο περιβάλλον τους (σχοινί, κίνηση, λήψη τροφής), ενώ η έλλειψη γλωσσικής ικανότητας δεν ασκεί καμία επιρροή. Αυτή η ικανό-

στο βιβλίο του *Animal Liberation* (1975), ο οποίος εμπνέεται από τις θέσεις του Jeremy Bentham (1789/2007).

τητά τους διαφοροποιείται από τη «νοημοσύνη» ενός υπολογιστικού συστήματος, όπως περιγράφει ο Searle (1980) στο κινέζικο δωμάτιο, η οποία είναι μηχανική, αλγοριθμική, και εξαντλείται σε ένα επιτυχή μεν, τυπικό δε, χειρισμό συμβόλων αφού το σύστημα δεν αντιλαμβάνεται τι κάνει, δεν σκέπτεται, δεν δίνει νόημα στις πράξεις του (Gounaris & Kosteletos, 2022: 89-90).

Προς ενίσχυση της ανωτέρω θέσης, αξίζει να σημειωθεί ότι νεότερες ερευνητικές προσεγγίσεις στους σκύλους αποδίδουν την ικανότητα διαζευκτικού συλλογισμού. Μάλιστα, είναι σε θέση να σκεφτούν λογικά, αλλά προτιμούν, εάν μπορούν να το αποφύγουν (Rowlands, 2025). Εξάλλου, και οι χιμπατζήδες είναι ικανοί να χρησιμοποιούν εργαλεία, όπως για παράδειγμα να εκσφενδονίζουν πέτρες ή κλαδιά με σαφείς στόχους, αποπειρώνται να ανακουφιστούν από τον πόνο βάζοντας πάνω στις πληγές τους μασημένα φύλλα, σπάνε καρύδια με πέτρες κ.α. (Γάσιος, 2018), δείχνοντας έτσι υψηλό επίπεδο στρατηγικής σκέψης.

Από τα ανωτέρω παραδείγματα των μαυροκοράκιων, των σκύλων και των χιμπατζήδων αποδεικνύεται εναργώς ότι είναι ικανοί, καταρχάς, να νοηματοδοτούν εννοιολογικά τις καταστάσεις. Φαίνεται ότι οι μαυροκόρακες κατανοούν την αιτιώδη σύνδεση σκιοινιού, κίνησης, τροφής, οι σκύλοι ότι αποτιμούν με λογική σκέψη τις διαθέσιμες επιλογές και οι χιμπατζήδες ότι προβλέπουν αν μία συγκεκριμένη ενέργειά τους συνδέεται αιτιωδώς με το αποτέλεσμα που επιδιώκουν. Εν συνεχεία, προβαίνουν σε αξιολογικές κρίσεις και λαμβάνουν αποφάσεις για να υπολογίσουν τις κινήσεις τους και τελικά να επιτύχουν τον στόχο τους. Η εκδήλωση της νοημοσύνης τους δεν μπορεί να εξηγηθεί ως απλή μηχανική αντίδραση, ως απλός υπολογισμός, αφού προϋποθέτει κατανόηση. Προϋποθέτει την ύπαρξη νόησης προκειμένου να κατανοήσουν και να προσδώσουν νόημα στις πράξεις τους, χωρίς η γλώσσα να διαδραματίζει κάποιο ρόλο σε όλη αυτή τη διαδικασία συγκρότησης λογικών και νοηματικών συνειρμών.

2.3 Κοινωνική νόηση στα ζώα: Θεωρία του Νου και κοινωνική επίγνωση

Ωστόσο, η αυτονομία της νόησης σε σχέση με τη γλώσσα δεν περιορίζεται μόνο στην υπολογιστική ικανότητα και στην αποτελεσματική επεξεργασία πληροφοριών. Επεκτείνεται και στο πεδίο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων αποκαλύπτοντας ότι η διαχείριση (συνεργασία, κατανόηση προθέσεων, ενσυναίσθηση, κοινωνική επίγνωση κλπ.) των «άλλων» είναι μια διυποκειμενική διαδικασία, η οποία προϋποθέτει νόηση, που

δεν εξαρτάται από την ύπαρξη μιας δομημένης γλώσσας. Σημαντική στο σημείο αυτό αναδεικνύεται η συμβολή της Θεωρίας του Νου (ΘτΝ)¹¹, η οποία αφορά την ικανότητα ενός οργανισμού να αποδίδει νοητικές καταστάσεις (πεποιθήσεις, προθέσεις, επιθυμίες) στον εαυτό του και στους άλλους και να χρησιμοποιεί αυτή τη δεξιότητα για να ερμηνεύει και να προβλέπει τη συμπεριφορά τους (Premack & Woodruff, 1978)¹².

Η έρευνα για την διυποκειμενικότητα στα πρωτεύοντα, η οποία εγκαινιάστηκε με τον Menzel (1974), επιβεβαίωσε την ύπαρξη ΘτΝ μέσα από πειράματα, που αφορούσαν για παράδειγμα τη διάσωση ενός νηπίου, την αποφυγή αντιπάλου, την απόδραση, την ανάγκη συνεργασίας. Η κοινωνική ζωή των πρωτευόντων είναι εξαιρετικά πολύπλοκη και αποκαλύπτει ότι οι διανοητικές ικανότητες τους είναι ποικίλες και πλούσιες. Ειδικότερα, οι χιμπαντζήδες ζουν σε δυναμικές ομάδες, όπου κάθε μέλος κατανοεί τη θέση του στην ιεραρχία. Είναι ικανοί να συνεργάζονται, να ανταλλάσσουν «χάρες», ακόμα και να εξαπατούν, δείχνοντας υψηλό επίπεδο κοινωνικής επίγνωσης και ικανότητα να σχηματίζουν παραστάσεις για τις πεποιθήσεις των άλλων.

Αντίστοιχα, οι μπονόμπο μπορούν να χαρακτηριστούν οι πιο ενσυναίσθητικοί πίθηκοι (de Waal, 2006/2015), αφού η κοινωνική τους επίγνωση βασίζεται σε εσωτερική νοηματοδότηση των συναισθημάτων των άλλων, χωρίς τη διαμεσολάβηση γλωσσικών συμβόλων.

Η κοινωνική νόηση, όμως, δεν περιορίζεται μόνο στα πρωτεύοντα¹³. Σε πειράματα των Heinrich-Bugnyar (2007), που αναφέραμε ανωτέρω (2.2) στο πλαίσιο της επίλυσης προβλημάτων, οι μαυροκόρακες αποδείχθηκαν ικανοί να διακρίνουν τους ομοίους τους, να θυμούνται κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, να εικάζουν τις προθέσεις τους και να λύνουν πολύπλοκα προβλήματα. Συγκεκριμένα, ο κόρακας που αφήνει κομμάτια τροφής σε διάφορες κρυψώνες, βλέπει ποιος άλλος μπορεί να τον κρυφοκοιτάει (ο «ύποπτος») και ποιος όχι (ο «ανύποπτος») και αναλόγως προσαρμόζει τη συμπεριφορά του απέναντί του. Αυτή η ικανότητα στρατηγικής εξαπάτησης και προσαρμογής δείχνει υψηλό επίπεδο κοινωνικής νόησης και ΘτΝ, καθώς ο μαυροκόρακας αντιλαμβάνεται ότι

¹¹ Η ΘτΝ των Premack & Woodruff (1978) δεν θα πρέπει να συγχέεται με την ΑΥΘΝ (Αναπαραστασιακή και Υπολογιστική Θεωρία του Νου) που αποτελεί τη βάση των γνωσιακών επιστημών.

¹² Σχετικά με τη θεωρία των Premack & Woodruff και το πρόβλημα του θεωρητικού και αξιακού εμποτισμού στη μελέτη της νόησης των ζώων βλέπε Γούναρης (2026).

¹³ Περισσότερα για την κοινωνική συμπεριφορά ζώων όπως οι νυχτερίδες βλέπε Demirhan (2026).

υπάρχουν άλλοι με διαφορετικές πεποιθήσεις από τη δική του, χωρίς η γλώσσα να διαδραματίζει κανένα ρόλο.

Αντίστοιχα, οι σκύλοι εμφανίζουν συγκινησιακή μετάδοση ή υποδεικτική ενσυναίσθηση (Rowlands, 2025). Μπορούν να ερμηνεύουν τη δυσφορία των άλλων (ανθρώπων ή ομοίων) ως δική τους, γεγονός που αποδεικνύει ότι η αντίληψη και κατανόηση συναισθημάτων, η ανταπόκριση στις συναισθηματικές καταστάσεις, η αναγνώριση προθέσεων των άλλων είναι γνωσιακές ικανότητες, ανεξάρτητες από τη γλώσσα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα, όπως παραθέτει η Meijer (2016/2022), των αδέσποτων σκύλων της Μόσχας, που μελέτησε ο βιολόγος Andrei Royarkon εδώ και δεκαετίες, για να καταλήξει ότι αυτοί ξέρουν πότε να επιβιβάζονται στο μετρό για να μεταβούν σε άλλη περιοχή προς αναζήτηση τροφής, πότε να διασχίζουν με ασφάλεια τον δρόμο, από ποιους ανθρώπους να ζητιανεύουν τροφή «διαβάζοντας» τη γλώσσα σώματός τους και παρατηρώντας ακόμη και την ενδυματολογική περιβολή τους, ώστε να επιλέγουν τον κατάλληλο (Meijer, ο.π.). Η τακτική τους αυτή αποδεικνύει την ικανότητά τους να αποκωδικοποιούν κοινωνικά και όχι «γλωσσικά» σημεία, προκειμένου να επιτύχουν τον στόχο τους.

2.4 Μη γλωσσικά επικοινωνιακά συστήματα

Η απόδειξη της αυτονομίας της νόησης ενισχύεται περαιτέρω και από την ύπαρξη σύνθετων επικοινωνιακών συστημάτων των ζώων που μεταδίδουν νόημα και πληροφορία, χωρίς τη χρήση της γλώσσας. Όπως υποστηρίζει η Meijer (2016/2022), τα συστήματα επικοινωνίας των χταποδιών, φαλαινών, μελισσών και πολλών πουλιών έχουν μια βιολογική «γραμματική», καθώς ακολουθούν μια αλληλουχία και υπακούουν σε συστηματικούς κανόνες, που επιτρέπουν τη μεταφορά σύνθετων νοημάτων.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι μέλισσες, οι οποίες επικοινωνούν για τις καθημερινές δραστηριότητες της κοινότητας τους με τον χορό τους. Ο χορός αυτός εμπεριέχει διαφορετικά είδη σημασιολογικής πληροφορίας π.χ. για να υποδείξουν σε ποιο σημείο βρίσκεται η αποθηκευμένη τροφή στις κερήθρες εκτελούν τον χορό του οκταριού, ο οποίος ονομάζεται κουνιστός χορός. Στον χορό τους δε είναι δυνατός ένας άπειρος αριθμός συνθέσεων, με σκοπό την υπόδειξη αποστάσεως και κατευθύνσεως, συνδυασμένες με πληροφορίες σχετικά με τον επιδιωκόμενο σκοπό. Η δε ταχύτητά του είναι δηλωτική της απόστασης: γρήγορο πέταγμα – κοντινή λεία, πολύ αργό πέταγμα –

μακρινή λεία. Πρόκειται για μια πολύ ζωντανή κοινωνία που επιβιώνει χάρη στην εκλεπτυσμένη επικοινωνία των μελών της (Seeley, 2010; Τάσιος, 2018). Η ικανότητα αυτή προϋποθέτει την επίλυση αμφισημιών: η μέλισσα – δέκτης πρέπει να αντιληφθεί το νόημα του σήματος τη δεδομένη χρονική στιγμή, διαδικασία που προϋποθέτει νόηση. Ενδιαφέρουσες είναι και οι έρευνες που έχουν αποδείξει ότι αριετά είδη ζώων, όπως για παράδειγμα οι μέλισσες, που προαναφέραμε, τα κόκκινα ελάφια, τα βουβάλια παίρνουν συλλογικές αποφάσεις κατόπιν πλειοψηφικής απόφασης της κοινότητας τους (Meijer, 2016/2022).

Παράλληλα, αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση των δελφινιών, τα οποία αναγνωρίζουν το ένα το άλλο με το όνομά τους. Η ικανότητά τους να μαθαίνουν φωνητικά σήματα και να τα χρησιμοποιούν για να εκφράσουν προγλωσσικές δυνατότητες επικοινωνίας αποτελεί ένδειξη νοημοσύνης, καθώς δείχνει προσαρμοστική δεξιότητα και κοινωνική μάθηση. Ωστόσο, η δυνατότητά τους να αναγνωρίζουν και να διαμορφώνουν πεποιθήσεις και προθέσεις συνιστά νόηση, αφού προϋποθέτει εσωτερική νοηματοδότηση και πρόσβαση σε αφηρημένες έννοιες (Macintyre, 1999/2013).

Αντίστοιχα, αξιοσημείωτη είναι και η περίπτωση των άγριων ελεφάντων που διαθέτουν κοινή φωνητική σημειολογία (vocal labeling) για τον άνθρωπο ως κίνδυνο χρησιμοποιώντας σήματα, γεγονός που συνιστά μια μορφή γλώσσας (Meijer, 2016/2022). Οι McComb et al. (2014) αναφέρουν ότι οι αφρικανικοί ελέφαντες έχουν την ικανότητα να αναγνωρίζουν ακουστικές ενδείξεις (acoustic cues) στις ανθρώπινες φωνές βάσει εθνότητας, φύλου, ηλικίας κτλ, βάσει αυτών να διακρίνουν διαφορετικές υποκατηγορίες ανθρώπων και αναλόγως να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους αντιδρώντας μόνο σε φωνές που αντιλαμβάνονται ως απειλή (π.χ. φυλή των Μασάι). Αυτή η ικανότητα της αφηρημένης αναπαράστασης του κινδύνου και της επιλογής του κατάλληλου σήματος, αποδεικνύει την αυτονομία της νόησής τους έναντι της γλώσσας, καθώς οι ελέφαντες πρώτα νοούν τον κίνδυνο ως αφηρημένη έννοια και στη συνέχεια τον επικοινωνούν επιλέγοντας το κατάλληλο σήμα για να τον εκφράσουν στην αγέλη.

Όλα τα ανωτέρω παραδείγματα αποδεικνύουν ότι η επικοινωνία στα ζώα δεν είναι μια απλή ανταλλαγή σημάτων μεταξύ πομπού και δέκτη, αλλά μια σύνθετη διαδικασία, η οποία δεν απαιτεί γλώσσα. Ο τρόπος αυτός επικοινωνίας λειτουργεί ως εργαλείο έκφρασης μιας προϋπάρχουσας νοηματοδοτημένης γνωσιακής κατάστασης, που υπονομεύει τη

γλωσσοκεντρική θεώρηση της νόησης και ανεξαρτητοποιεί το νόημα από τη σημασία¹⁴.

2.5 Υποκειμενική εμπειρία και συνείδηση

Πέρα από τα ανωτέρω κριτήρια αντικειμενικής συμπεριφοράς των ζώων, η αυτονομία της νόησης έναντι της γλώσσας αποδεικνύεται και με την ύπαρξη της υποκειμενικής εμπειρίας και συνείδησης στα ζώα, που υφίστανται ανεξάρτητα της γλωσσικής έκφρασης. Σχετικά, αναφέρουμε ότι επιστήμονες από διάφορους κλάδους (νευροεπιστήμες, βιολογία, ζωολογία κλπ.) συνέταξαν τη *Διακήρυξη του Cambridge για την Συνείδηση* (Philip Low Foundation, 2012), η οποία διακηρύττει ότι τα μη ανθρώπινα ζώα έχουν τα νευροανατομικά, νευροχημικά και νευροφυσιολογικά υποστρώματα, που επιτρέπουν την ύπαρξη συναισθημάτων, συνειδητών νοητικών καταστάσεων, μαζί με την ικανότητα να παρουσιάζουν εμπρόθετες συμπεριφορές¹⁵. Συνεπώς, οι άνθρωποι δεν είναι οι μόνοι που κατέχουν νευρολογικά υποστρώματα που σχετίζονται με τη συνείδηση και την υποκειμενική εμπειρία. Τα μη ανθρώπινα ζώα, συμπεριλαμβανομένων όλων των θηλαστικών και των πτηνών, και πολλά άλλα πλάσματα, όπως τα χταπόδια, επίσης κατέχουν αυτά τα νευρολογικά υποστρώματα.

Σε διεύρυνση της ανωτέρω θέσης κινήθηκε και η *Διακήρυξη της Νέας Υόρκης για τη Συνείδηση των Ζώων* (The New York Declaration on Animal Consciousness, 2024) που αποτέλεσε ένα «μυνηφέστο», το οποίο συγκεντρώνει την υποστήριξη πολλών επιστημόνων και φιλοσόφων, μεταξύ των οποίων του Singer (1975) και αποδέχεται την ρεαλιστική πιθανότητα ύπαρξης συνείδησης σε όλα τα σπονδυλωτά αλλά και σε πολλά ασπόνδυλα γεγονός που μας καθιστά υπεύθυνους για πολιτικές και ηθικές επιλογές απέναντι σε όλα τα όντα.

Η ύπαρξη νευρολογικών υποστρωμάτων, που δημιουργούν τη συνείδηση με την έννοια της υποκειμενικής εμπειρίας (qualia)¹⁶, που αναφέρουν

¹⁴ Ο Gounaris (2012) διακρίνει τις σημασιολογικές θεωρίες του νοήματος που είναι δεσμευμένες από τη γλώσσα από τις οντολογικές θεωρίες του νοήματος όπου το νόημα αποτελεί μια ιδιότητα ενός συστήματος που περιλαμβάνει τους έμβιους οργανισμούς και το περιβάλλον τους. Βλέπε περισσότερα για το θέμα στο Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026).

¹⁵ Για τους νευρολογικούς μηχανισμούς που προαλούν συγκεκριμένες συναισθηματικές συμπεριφορές στα ζώα βλέπε Καλογήρου & Γεωρταμίλη (2026).

¹⁶ Για τα qualia και τα προβλήματα αναγνώρισης υποκειμενικής εμπειρίας σε άλλους οργανισμούς βλέπε Κραβαριώτη & Μέντζου (2026).

ειτενώς οι ανωτέρω διακηρύξεις, αποτελεί ένα πολύ ισχυρό επιχείρημα ότι και η νόηση (δηλαδή οι γνωσιακές ικανότητες όπως ενδεικτικά η νοηματοδότηση, οι πεποιθήσεις κ.α), είναι εξελικτικά συνεχείς και δεν εξαρτώνται από τη γλώσσα. Κατά συνέπεια, εφόσον επιστημονικά έχει αναγνωριστεί η ύπαρξη μηχανισμών συνείδησης παρά το δυσαπόδεικτο της πλήρους επιβεβαίωσης αυτής, λόγω υποκειμενικότητας, είναι σαφές ότι θα πρέπει να αναγνωριστεί νόηση και στα ζώα, καθώς αυτό αποδεικνύεται ευχερέστερα με αντικειμενική παρατήρηση της εξωτερικής συμπεριφοράς τους.

Ενδεικτικά και προς απόδειξη των ανωτέρω, αναφέρουμε ότι κατόπιν ερευνών στον εγκέφαλο και στη συμπεριφορά των χταποδιών, συμπεριλαμβανομένων ερευνών σχετικά με τη μνήμη και μαθησιακή ικανότητα, θεωρείται ότι αυτά διαθέτουν συνείδηση (Mather, 2008). Ειδικότερα, Ο Godfrey-Smith, στο έργο του *Other Minds: The octopus, the sea and the deep origins of consciousness* (2016/2024) στοχεύει να αναδείξει τη σχέση της ανθρώπινης νόησης με αυτή των άλλων ζώων μέσω της εξερεύνησης των νοητικών χαρακτηριστικών των κεφαλόποδων. Παρότι αποδέχεται ότι δεν υφίσταται καμία αντιστοιχία ανάμεσα στους εγκεφάλους ανθρώπων και χταποδιών, ωστόσο μας «συστήνει» τις δυνατότητες των ζώων αυτών να αλληλοεπιδρούν, να θυμούνται, να σκέφτονται, να συναισθάνονται, να ανταποκρίνονται σε ερεθίσματα. Ο συγγραφέας καταλήγει ότι η γνωσιακή ικανότητα των ζώων δεν είναι απαραίτητο να δεσμεύεται από τη γλώσσα. Αντίθετα, η ύπαρξη άλλων νόων η οποία βεβαιώνεται από την ίδια την εξέλιξη (Παραγιουδάκη et al., 2026) αποδεικνύει ότι η συνείδηση και η υποκειμενική εμπειρία αναδύθηκαν προγενέστερα και ανεξάρτητα από την κατάκτηση της γλώσσας.

Στο πλαίσιο της υποκειμενικής εμπειρίας, χαρακτηριστική είναι η θέση του Bentham (1789/2007), ότι το κρίσιμο ερώτημα δεν είναι αν ζώα σκέφτονται ούτε αν μιλούν, αλλά αν μπορούν να υποφέρουν. Ο πόνος δεν αποτελεί μια απλή αντανακλαστική αντίδραση αλλά μια υποκειμενική κατάσταση που προϋποθέτει κάποια νοητική διεργασία: ικανότητα των ζώων να αισθάνονται πόνο ή δυσφορία, πρόβλεψη, αξιολόγηση, λήψη απόφασης για την αποφυγή του. Όλα αυτά αποτελούν νοητικές καταστάσεις που ουδόλως προϋποθέτουν, απορρέουν ή συνδέονται αιτιωδώς με την ύπαρξη δομημένης γλώσσας. Ο ειδικός υποβαθμίζοντας αυθαίρετα και «άδικα» τον ζωικό πόνο ως υποδεέστερο του ανθρώπινου, λόγω απουσίας γλώσσας, παραβλέπει ότι η ικανότητα να αισθάνεται κανείς πόνο είναι καθολική σε όλα τα

έμβια όντα και αποτελεί τεκμήριο μιας εσωτερικότητας, η οποία είναι οντολογικά απαγκιστρωμένη από τη γλωσσική έκφραση.

2.6 Χρήση και εξέλιξη πρωτογλώσσας

Η ύπαρξη, λοιπόν, κοινών νευρολογικών υποστρωμάτων (ανθρώπων – ζώων) που σχετίζονται με την υποκειμενική εμπειρία και τη συνείδηση, καθιστά αναμενόμενη, στην πορεία της εξέλιξης, την εμφάνιση ενδιάμεσων μορφών επικοινωνίας μεταξύ των ειδών. Έτσι, πρόσθετο επιχείρημα υπέρ της αυτονομίας της νόησης παρέχει η χρήση πρωτογλώσσας, δηλαδή χρήση μεμονωμένων συμβόλων ή σημάτων, που υποδηλώνουν ικανότητα για νοηματοδότηση και συσχέτιση αυτών με αφηρημένες έννοιες. Η πρωτογλώσσα αποτελεί οιονεί πρόδρομο της πλήρους γλωσσικής έκφρασης.

Μελέτες δείχνουν ότι πρωτεύοντα μπορούν να μάθουν σύμβολα ή νοήματα για να επικοινωνούν με ανθρώπους ή άλλα ζώα (Boesch and Boesch, 1990). Υπάρχουν πθήκοι που χρησιμοποιούν πρωτολέξεις¹⁷ που αντιστοιχούν σε διαφορετικά σημαινόμενα, ενώ έχει παρατηρηθεί κάποια πρώτο-ηθική συμπεριφορά τους (Sapolsky, 2017). Επιπλέον, οι χιμπατζήδες συμπεριφέρονται σαν να εφαρμόζουν «σενάρια» που καθοδηγούν τη συμπεριφορά τους σε διαφορετικό κάθε φορά πλαίσιο, όπως το μοίρασμα τροφής, το παιχνίδι με τα παιδιά, ενώ διαθέτουν τις νοητικές δομές για να χρησιμοποιούν τη νοηματική γλώσσα (Donald, 1991/2018). Στο σημείο αυτό, όμως, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι σύνθετες γνωσιακές ικανότητές τους προϋπήρχαν της εκπαίδευσης στη νοηματική γλώσσα, η οποία είναι περιορισμένη, με την έννοια ότι υστερεί σημαντικά σε πολυπλοκότητα σε σχέση με την ανθρώπινη (Donald, ό.π.). Συνεπώς, η αναζήτηση της νόησής τους δεν ανιχνεύεται στη νοηματική γλώσσα αλλά στην εξελικτική προσαρμογή του είδους τους.

Αυτή η εξελιγμένη ικανότητα μίας «προ-γραμματικής» σκέψης σε αυτά τα ζώα αποδεικνύει ότι η γλώσσα υπό αυτή την μορφή δεν δημιουργεί τη νόησή τους, αλλά απλώς την επεκτείνει. Άλλωστε, οι άνθρωποι μπορεί να μοιράζονται αφηρημένες έννοιες με τη βοήθεια των λέξεων, αλλά όταν μοιράζονται συναισθήματα συνήθως καταφεύγουν στην επικοινωνία με χειρονομίες (Goodall, 2014). Το γεγονός ότι, ακόμη και άνθρωποι χρησιμοποιούν προ-γλωσσικές μορφές επικοινωνίας για

¹⁷ Ως πρωτολέξεις ορίζονται προ-γλωσσικές φωνητικές μορφές, οι οποίες στερούνται συντακτικής δομής και γραμματικών κανόνων, με σταθερή σημασιολογική αντιστοιχία, που χρησιμοποιούνται πριν την εμφάνιση πλήρως δομημένης γλώσσας.

την έκφραση συναισθημάτων, συνηγορεί υπέρ του επιχειρήματος ότι η γλώσσα δεν αποτελεί πρωτογενές υπόστρωμα της νόησης αλλά μεταγενέστερο μηχανισμό εξωτερίκευσης αυτής. Συνάγεται, επομένως, από τα ανωτέρω κοινή εξελικτική βάση επικοινωνίας ανθρώπων και πρωτεύοντων, που προϋποθέτει κάποιες κοινές νοητικές δυνατότητες, οι οποίες είναι το αποτέλεσμα εκμάθησης, νοηματοδότησης και όχι αυθόρμητης και μηχανιστικής κατάκτησης, γεγονός που απορρίπτει τη γλώσσα ως αναγκαία συνθήκη.

2.7 Εμπειρικές και κλινικές αποδείξεις σε ανθρώπους

Οι ανωτέρω περιπτώσεις ζώων, που αφορούν την εξελικτική συνέχεια της πρωτογλώσσας και την ικανότητα προς κατανόηση, αποδομούν τα επιχειρήματα του λειτουργισμού και της ΑΥΘΝ περί σύνδεσης νόησης και γλώσσας. Τα ευρήματα αυτά βρίσκουν την αντιστοιχία τους σε εμπειρικά και κλινικά ευρήματα σε ανθρώπους, γεγονός που αποδεικνύει ότι η σύνδεση νόησης - γλώσσας δεν είναι ζήτημα είδους αλλά βιολογικό και εξελικτικό φαινόμενο.

Στο ανθρώπινο βρέφος, πριν την εμφάνιση της γλώσσας, υπήρχαν δύο προγενέστερες μορφές έκφρασης. Πρώτη χρονικά έρχεται η άναρθρη φωνή ως οιοσεί αντίδραση σε ένα ερέθισμα (stimulus), κάτι που θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε προ-γλώσσα (Γάσιος, 2018) Αργότερα, εμφανίζονται ολοφραστικά μορφώματα – δηλώσεις εικονομορφικών πρωτο-σκέψεων που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε πρωτο-γλώσσα (Γάσιος, 2018). Η πρωτο-γλώσσα συνδέεται με την προ-γλώσσα κατά το γεγονός ότι στην αρχή τα ολοφραστικά μορφώματα εκφέρονται συγχρόνως με αντίστοιχα συμβάντα (Γάσιος, 2018). Συνεπώς, το ανθρώπινο είδος στην πρώιμη νοητική φάση της βρεφικής του ηλικίας αποτελεί απόδειξη της προϋπάρξεως της νόησης έναντι της γλώσσας.

Άλλωστε, υφίστανται εμπειρίες και σκέψεις που δεν εκφράζονται με λέξεις. Η οπτικοσυναισθηματική, μουσική και χωρική σκέψη είναι ανεξάρτητη της λεκτικής. Επιπλέον, σε μελέτες ατόμων με γνωσιακές, αισθητηριακές και γλωσσικές παθολογίες παρατηρείται ότι ορισμένες ικανότητες σκέψης διατηρούνται ανέπαφες. Για παράδειγμα, ασθενής με εκτεταμένη αφασία φαίνεται να διατηρούσε την ικανότητα να οδηγεί, να επικοινωνεί με χειρονομίες και να παίζει πνευματικά παιχνίδια (Κατή, 2012).

Υφίστανται κλινικές μελέτες περί της διπλής αναντιστοιχίας γλώσσας και νόησης. Στο πλαίσιο αυτής της αναντιστοιχίας μπορεί να υπάρξει βλάβη στη νόηση, χωρίς βλάβη στη γλώσσα και βλάβη στη γλώσσα

χωρίς να υπάρχει βλάβη στη νόηση. Κάποιος που έχει νοητική διαταραχή δεν είναι απαραίτητο να έχει ανικανότητα ομιλίας και κάποιος που δεν έχει ικανότητα ομιλίας δεν έχει αναγκαστικά και νοητική διαταραχή. Θα μπορούσαμε να φανταστούμε ένα παράδειγμα κωφού ατόμου που δεν μπορεί να κατακτήσει την ομιλούμενη γλώσσα (υπό την προϋπόθεση άγνοιας της νοηματικής). Εδώ υφίσταται γλωσσική διαταραχή συνοδευόμενη με μια μορφή τυπικής νόησης. Υπάρχουν δε και περιπτώσεις αναπτυγμένης γλωσσικής ευφράδειας που συνοδεύονται με νοητική υστέρηση (σύνδρομο Down, Williams) (Παναγιωτίδης 2023: 61-65).

Στο ερώτημα τι μπορεί να κάνει ο ανθρώπινος νους χωρίς την ύπαρξη λειτουργικού γλωσσικού συστήματος επιχειρήσαν να απαντήσουν οι Lecours & Joannette (1980) μέσω της μελέτης ενός παροξυσμικού αφασικού ασθενούς (τον αποκαλούν ως «Αδελφός Ιωάννης») στην οποία κατέληξαν, ότι παρά την πλήρη απουσία εσωτερικής και εξωτερικής γλώσσας, ήταν ικανός για νοημοσύνη και πρόσβαση στις σημασιολογικές παραστάσεις του κόσμου του (Donald, 1991/2018). Η περίπτωση αυτή διαφέρει ουσιωδώς από την κατανόηση εντολών από ένα ζώο π.χ. σκύλο, ο οποίος αντιλαμβάνεται τη γλώσσα, χωρίς ο ίδιος να μιλάει. Εν προκειμένω, ο «Αδελφός Ιωάννης» δεν είχε απωλέσει την πρόσβαση σε αφηρημένες σημασιολογικές έννοιες και διατηρούσε την ικανότητα νοηματοδότησης, παρέμενε συνειδητός και θυμόταν αυτό που βίωνε, παρότι είχε πλήρη απώλεια γλωσσικής ικανότητας.

Είναι φανερό ότι, εάν λάβουμε υπόψιν την υπόθεση του «Αδελφού Ιωάννη» και αναλογιστούμε και περιπτώσεις, όπως αυτές των αγράμματων κωφάλαλων και των προγλωσσικών παιδιών αλλά και ατόμων στο φάσμα του αυτισμού, που έχει αποδειχθεί ότι σκέφτονται με εικόνες και όχι με λέξεις (Grandin, 2006), θα οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι, μολονότι ελλείπει η γλώσσα, μοιάζει να είναι σε θέση να κάνουν χρήση γνωσιακών δεξιοτήτων.

Συνεπώς, η ύπαρξη νόησης χωρίς κατάκτηση γλώσσας δεν μπορεί να θεωρηθεί κάτι ασυνήθιστο, αφύσικο ή εξαιρετικό ούτε στους ανθρώπους.

2.8 Η νόηση πέρα από τα είδη: φιλοσοφική προσέγγιση

Εφόσον, λοιπόν, η νόηση δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τη γλώσσα ούτε στην περίπτωση του ανθρώπου, οδηγούμαστε αναπόφευκτα σε μια ευρύτερη φιλοσοφική θεώρηση της νόησης, η οποία υπερβαίνει τα όρια του ανθρωποκεντρικού μοντέλου.

Ένας από τους πρώτους υπερασπιστές της ομοιομορφίας μεταξύ των ειδών υπήρξε ο Hume (1739/1985) ο οποίος έγραφε ότι «*καμία αλήθεια δεν μου φαίνεται πιο προφανής από το ότι τα κτήνη είναι προικισμένα με σκέψη και λογική όπως και οι άνθρωποι*» (de Waal, 2015). Η «λογική» και «σκέψη» που αποδίδεται στα ζώα πρέπει να νοείται ως νοημοσύνη (π.χ. επίλυση προβλημάτων) και νόηση (π.χ. νοηματοδότηση), οι οποίες δεν προϋποθέτουν γλώσσα. Η ικανότητα της λογικής σκέψης, αν και ενδέχεται να συνδέεται με ένα είδος συμβολικής αναπαράστασης, είναι αυτόνομη με τον γλωσσικό κώδικα, καθώς η ικανότητα επεξεργασίας συμβόλων διαχωρίζεται από την ικανότητα κατανόησης του νοήματός τους. Ακριβώς αυτήν την ομοιότητα, την «εγγύτητα» της νόησης μεταξύ ζώων και ανθρώπων αρνείται να αποδεχτεί η εδραιωμένη νοοτροπία της αποκαλούμενης από τον de Waal «ανθρωποάρνηση» (anthropodenial), της άρνησης δηλαδή των κοινών χαρακτηριστικών ζώων και ανθρώπων (de Waal, 1999; 2015)¹⁸.

Προς την ίδια κατεύθυνση αλλά από διαφορετική οπτική προσεγγίζει το ζήτημα ο Ιταλός φιλόσοφος Agamben (2021), ο οποίος θεωρεί ότι τα ζώα δεν στερούνται γλώσσας, αλλά μετέχουν αυτής εκ της ύπαρξής τους. Για τον άνθρωπο η γλώσσα παρέχεται ως δυνατότητα. Είναι «το ζώο που στερείται γλώσσας» και καλείται να την κατακτήσει. Αν υπήρχε άνθρωπος που θα γεννιόταν ως ομιλών, θα κατείχε την καθαρή φυσική γλώσσα, όπως τα ζώα. Πρόκειται, λοιπόν, σύμφωνα με τον Agamben για μία ρήξη μεταξύ φύσης και πολιτισμού, όπου φύση εννοείται η «καθαρή γλώσσα» και πολιτισμός το σύστημα των σημείων. Τα ζώα αν και κατέχουν γλώσσα δεν φαίνεται να της αποδίδουν κάποιο ιδιαίτερο προνόμιο, αλλά την αντιλαμβάνονται ως πρακτικό εργαλείο επικοινωνίας. Ο άνθρωπος από την άλλη έχει αναγάγει τη γλώσσα σε διακύβευμα της ύπαρξής του (Agamben, ό.π.).

Στον κόσμο μας υπάρχει μια μορφή νόησης γενικεύσιμη σε όλα τα όντα. Υπάρχουν, όμως, όντα των οποίων οι νοητικές καταστάσεις δεν έχουν τον ίδιο αιτιακό ρόλο με τις ανθρώπινες. Κατά την εξελικτική πορεία της ζωής έχουν εμφανιστεί ποικίλες μορφές νοημοσύνης, ώστε θα ήταν ειδικτικό και σοβινιστικό (Νικολινάκος, 2004) να θεωρήσουμε ότι η νόηση είναι ανθρώπινο προνόμιο που εξαρτάται αποκλειστικά από τη γλώσσα. Η ίδια η εξέλιξη των ειδών έχει δημιουργήσει διαφορετικά είδη με δια-

¹⁸ Το πρόβλημα της ανθρωποάρνησης παράλληλα με το πρόβλημα του ανθρωπομορφισμού καθώς και ο περίφημος κανόνας του Morgan περιγράφονται στο Γούναρης (2026).

φορετικές ανάγκες και διαφορετικούς τρόπους προσαρμογής στο περιβάλλον τους, αντίληψης και επεξεργασίας πληροφοριών.

Ένα εναργές παράδειγμα απαργίστρωσης του νοήματος και των νοητικών διαδικασιών εν γένει από τη γλώσσα αποτελεί το πείραμα του κινέζικου δωματίου του Searle (1980), ο οποίος επιχειρεί να αποδείξει ότι ένα άτομο στο κινέζικο δωμάτιο μπορεί να επεξεργάζεται κινέζικα σύμβολα, χωρίς να γνωρίζει και να κατανοεί ούτε μία λέξη κινέζικων και συνεπώς το υπολογιστικό μοντέλο του λειτουργισμού, που περιορίζεται στην τυπική επεξεργασία συμβόλων, δηλαδή στη γλώσσα, δε συνεπάγεται νόηση και σκέψη (Νικολινάκος, 2004). Η μηχανή, όπως και ο άνθρωπος στο κινέζικο δωμάτιο, έχουν την ικανότητα να χειρίζονται τη γλώσσα μέσω τυπικών κανόνων και συμβόλων. Ωστόσο, η μηχανή στερείται της ικανότητας να προσδίδει νόημα και να κατανοεί τους χειρισμούς που πραγματοποιεί, καθώς απλά προβαίνει στην επιτυχή σύνταξη, όπως αυτή λαμβάνει χώρα κατά την εκτέλεση ενός αλγόριθμου (Gounaris & Kosteletos, 2024). Η νόηση, λοιπόν, υπερβαίνει την απλή, γλωσσική και πληροφοριακή επεξεργασία και μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αποτελεί αποτέλεσμα εξελικτικών, βιολογικών και αιτιακών λειτουργιών του εγκεφάλου και του κεντρικού νευρικού συστήματος των έμβιων οργανισμών.

Επομένως, η νόηση δεν εγκλωβίζεται ούτε στα όρια του είδους ούτε στους περιορισμούς της γλώσσας, αλλά αποτελεί κοινό γνώρισμα της ζωής σε όλες τις εξελικτικές της εκφάνσεις, που εκδηλώνεται με ποικίλες μορφές στα έμβια όντα.

3. Συμπέρασμα

Καταλήγοντας, θεωρούμε ότι το κριτήριο της γλώσσας ως αναγκαίας ή επαρκούς συνθήκης της νόησης δεν είναι πειστικό, αφενός διότι αδυνατεί να συμπεριλάβει οντότητες, που είναι ικανές στην τυπική επεξεργασία συμβόλων, χωρίς πραγματική κατανόηση του νοήματος, όπως αποδεικνύει το πείραμα του κινέζικου δωματίου (Searle, 1980), αφετέρου παραβλέπει οντότητες, που τεκμηριωμένα διαθέτουν νόηση, χωρίς έναρθρη συμπεριφορά, όπως αποδεικνύεται από ευρήματα της Θεωρίας του Νου (Premack & Woodruff, 1978) σε πρωτεύοντα και κορακοειδή, από τα αυτόνομα μη γλωσσικά επικοινωνιακά συστήματα σε μέλισσες και δελφίνια και από την κλινική αναντιστοιχία σε ανθρώπους σε αφασία ή στο φάσμα του αυτισμού.

Ταυτόχρονα, το κριτήριο είναι και ασυνεπές διότι δε λαμβάνει υπόψη την υποκειμενική και βιολογική ετερότητα διαφορετικών μορφών ζωής που έχουν εξελιχθεί ποικιλότροπα και ανομοιόμορφα στην πορεία της εξέλιξης. Άλλωστε, η ίδια η εξέλιξη ανέπτυξε τη νόηση ως ένα σύνολο προσαρμοστικών γνωστικών ικανοτήτων μέσω φυσικών επαναλαμβανόμενων διαδικασιών πολύ νωρίτερα από την εμφάνιση της γλώσσας, καθιστώντας τη γλώσσα εργαλείο επέκτασης και όχι γενεσιουργό αιτία της νόησης.

Συνεπώς, οι πορείες νόησης και γλώσσας ενδέχεται να είναι παράλληλες, χωρίς να τέμνονται, καθώς η πρώτη είναι αυθύπαρκτη και δεν αντλεί την οντολογική της θεμελίωση από τη δεύτερη. Η αναγνώριση της αυτονομίας της νόησης συμβάλλει στην αποδόμηση του ειδικού μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον από την ικανότητα ομιλίας στην ικανότητα νοηματοδότησης, αντίληψης και εμπρόθετης δράσης. Η νόηση, λοιπόν, δεν πρέπει να εγκλωβίζεται σε ανθρωποκεντρικά πρότυπα, καθώς αποτελεί ένα ολιστικό και πολυμορφικό φαινόμενο, που διατρέχει όλο το φάσμα της έμβιας εξέλιξης, αποκαλύπτοντας ότι αυτή αποτελεί κριτήριο ηθικής αναγνώρισης ανεξάρτητο από τη γλώσσα.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι δυο συγγραφείς ενέκριναν την τελική εκδοχή προς δημοσίευση.

Αναφορές

Agamben, G. (2002 / 2021). *L'aperto. L'uomo e l'animale*. Bollati Boringhieri. Στα ελληνικά: *Το ανοιχτό: Ο άνθρωπος και το ζώο* (Π. Τσιαμούρας, Μετ.). Κυανανυγή.

Bentham, J. (1789/2007). *An introduction to the principles of morals and legislation*. Dover Publications.

Bermudez, J. (2003). *Thinking without words*. Oxford University Press.

Boesch, C., Boesch, H. (1990). Tool use and tool making in wild chimpanzees. *Folia Primatologica*. <https://doi.org/10.1159/000156428>.

Carruthers, P. (2003). The cognitive functions of language. *Behavioral and Brain Sciences*. <https://doi.org/10.1017/S0140525X02000122>.

Chomsky, N. (1968 / 2008). *Language and mind*. Harcourt, Brace & World. Στα ελληνικά: *Περί γλώσσας και νου* (Γ. Μανιάτης, Μετ.). Πολύτροπον.

Darwin, C. (1859). *On the origin of species by means of natural selection, or, The preservation of favoured races in the struggle for life*. John Murray.

de Waal, F. B. M. (1999). Anthropomorphism and anthropodenial: Consistency in our thinking about humans and other animals. *Philosophical Topics*, 27(1), 255–280. <https://doi.org/10.5840/philtopics199927122>.

de Waal, F. B. M. (2006/2015). *Primates and philosophers: How morality evolved*. Princeton Science Library. Στα ελληνικά: *Πρωτεύοντα και φιλόσοφοι* (Χρ. Στεργίου, Μετάφρ.). Αλεξάνδρεια.

Demirhan, S. (2026). Πώς είναι να είσαι θηλυκή νυχτερίδα; Επανεξετάζοντας το πρόβλημα των άλλων νόων μέσω φεμινιστικών προσεγγίσεων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 185-211). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3353>.

Dennett, D. (1995). *Darwin's dangerous idea*. Simon & Schuster.

Descartes, R. (1637/1976). *Discourse on the Method*. Στα ελληνικά: *Λόγος περί της μεθόδου*. Εκδόσεις Παπαζήσης.

Donald, M. (1991/2018). *Origins of the modern mind: Three stages in the evolution of culture and cognition*. Harvard University Press. Στα ελληνικά: *Η καταγωγή του σύγχρονου νου* (Στ. Ντώνιας, Μετ.). Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Fodor, J. A. (1975). *The language of thought*. Harvard University Press.

Godfrey-Smith, P. (2016/2024). *Other minds: The octopus, the sea and the deep origins of consciousness*. Farrar, Straus and Giroux. Στα ελληνικά: *Ένας άλλος νους* (Χρ. Γεμελιάρης, Μετ.). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Goodall, J. (2014). *Στη σκιά του ανθρώπου* (Στ. Καραγεωργιάκης, Μετ.). Αντιγόνη.

Gounaris, A. (2012). A Naturalistic Explanation of Meaning within Embodied Cognition. *2nd National Conference on the Philosophy of Science (PCPS2), Athens, Greece*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17712328>.

- Gounaris, A. (2013). Human Cognition and Artificial Intelligence: Searching for the fundamental differences of meaning in the boundaries of metaphysics. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.17433.67681>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2020). Licensed to Kill: Autonomous Weapons as Persons and Moral Agents. In: D. Prole & G. Rujević (Eds.), *Personhood* (pp. 137-189). NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.49>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2022). Όπλα Τεχνητής Νοημοσύνης: Προβλήματα Απόδοσης Ηθικού Καθεστώτος στις Αυτόνομες Μηχανές. Στο: *Όψεις της Εφαρμοσμένης Επιστήμης και Τεχνολογίας. Διερευνώντας το αξιακό τοπίο της Τεχνοεπιστήμης* (1η έκδ., σσ. 73–123). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17701628>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2024). Γράφοντας τον αλγόριθμο του Καλού: Η Τεχνητή Νοημοσύνη ως μηχανή απόδοσης Δικαιοσύνης. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, 19, 5-27. <https://doi.org/10.12681/ethiki.39654>.
- Grandin, T. (2006). *Thinking in pictures: My life with autism*. Vintage Books.
- Heinrich, B., & Bugnyar, T. (2007). *Just how smart are ravens?* Scientific American.
- Hume, D., (1739/1985). *A treatise of human nature*. Penguin.
- Kim, J. (1998/2005). *Philosophy of Mind*. Westview Press. Στα ελληνικά: *Η Φιλοσοφία του Νοῦ*. Leader Books.
- Lecours, A. R., & Joannette, R. (1980). *Linguistic and other aspects of paroxysmal aphasia*. Brain and Language.
- Macintyre, A. (1999/2013) *Dependent Rational Animals: Why Human Being Need the Virtues*. Open Court Publishing. Στα ελληνικά: *Έλλογα εξαρτημένα όντα: Γιατί οι άνθρωποι χρειάζονται τις αρετές* (Μ. Δασκαλάκη, Μετ.). Κουκκίδα.
- Maginnity, M. E., & Grace, R. C. (2014). Visual perspective taking by dogs (*Canis familiaris*) in a Guesser–Knower task: Evidence for a canine theory of mind? *Animal Cognition*, 17, 1375–1392. <https://doi.org/10.1007/s10071-014-0773-9>.
- Mather, J. (2008). Cephalopod Consciousness: Behavioural evidence. *Consciousness and Cognition*. <https://doi:10.1016/j.concog.2006.11.006>.

McComb, K. Shannon, G, Sayialel, K. N and Moss, C. Elephants can determine ethnicity, gender and age from acoustic cues in human voices. *Proceedings of the National Academy of Sciences* (PNAS). <https://doi.org/10.1073/pnas.1321543111>.

Meijer, E. (2019). *When Animals Speak: Toward An Interspecies Democracy*. New York University Press. Στα ελληνικά: (2022). *Οι γλώσσες των ζώων* (Ε. Παπακυριακού, Μετ.). Καστανιώτης.

Menzel, E. W. (1974). Chapter 3 - A Group of Young Chimpanzees in a One-Acre Field. In: A. M. Schrier & F. Stollnitz (Eds.), *Behavior of Nonhuman Primates*, 5, 83-153. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/B978-0-12-629105-6.50009-2>.

Philip Low Foundation. (2012). *Cambridge Declaration on Consciousness*. <https://philiplow.foundation/consciousness/>.

Premack, D., & Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences*, 1(4), 515–526. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00076512>.

Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.

Rowlands, M. (2024). *The Happiness of Dogs: Why the Unexamined Life Is Most Worth Living*. Granta Books. Στα ελληνικά: (2025). *Η ευτυχία των σκύλων: Γιατί ο ανεξέταστος βίος είναι ο πιο αξιοβίωτος* (Γ. Καράμπελας, Μετ.). Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Ryder, R. (2017). *Speciesism, painism and happiness: A morality for the twenty-first century*. Inprint Academy.

Sapolsky, R. (2017). *Behave: The biology of humans at our best and worst*. Bodley Head.

Searle, J. R. (1980). Minds, brains, and programs. *Behavioral and Brain Sciences*, 3(3), 417–424. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00005756>.

Seeley, T. (2010). *Honeybee democracy*. Princeton University Press.

Singer, P. (1975). *Animal liberation: A new ethics for our treatment of animals*. HarperCollins. Στα ελληνικά: (2025). *Η απελευθέρωση των ζώων τώρα* (Στ. Καραγεωργιάκης, μετ.). Οκτάνα.

The New York Declaration on Animal Consciousness. (2024). *New York University*. Retrieved from <https://www.animal-ethics>.

org/the-new-york-declaration-on-animal-consciousness-stresses-the-ethical-implications.

Turing, A. (1950). Computing machinery and intelligence. *Mind*, 59, 433–660.

Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations*. Blackwell.

Βοσνιάδου, Σ. (επ.). (2004). *Γνωσιακή Επιστήμη: Η νέα επιστήμη του νου*. Gutenberg.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Καβουριάρη, Ε., & Γαλανοπούλου, Δ. (2026). Από το καρτεσιανό cogito στο εν τω κόσμω είναι των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 263-281). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3355>.

Καλογήρου, Γ., & Γεωρταμιλή, Χ. (2026). Συγκινούνται τα ζώα από την μουσική; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 233-262). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3352>.

Κατή, Δ. (2012). *Ο γνωσιακός ρόλος της γλώσσας: Η συμβολή των επιστημών της γλώσσας και του νου*. Νήσος.

Κραβαριώτη, Χ., & Μέντζου, Θ. (2026). Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των μη ανθρώπινων ζώων; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 165-183). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3359>.

Νικολινάκος, Δ. (2004). Φιλοσοφία του Νου. Στο Βοσνιάδου, Σ. (επ.). *Γνωσιακή Επιστήμη: Η νέα επιστήμη του νου*. Gutenberg.

Παναγιωτίδης, Φ. (2023). *Μεταξύ νόησης και φωνής*. Νήσος.

Παραγιουδάκη, Α., Τσιριμώκου, Π., & Χάμου, Κ. (2026). Μία εξελικτική θεώρηση του νου: Από τους θαλάσσιους προγόνους στον άνθρωπο. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 79-99). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3348>.

Τάσιος, Θ. (2018). *Οι κοινωνίες των ζώων*. Αγγελάκη.

Χανιώτης, Δ., & Ζαχαρόπουλος, Δ. (2026). Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα Ζώου - Περιβάλλοντος. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 303-343). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3357>.